
**Володимир
Климчук**

ПОМСТА ДУХУ

Від редакції: Чим далі від нас роки реального соціалізму, тим важче зрозуміти таємну канву інтелектуальних біографій, зв'язок між соціальною, політичною, нарешті екзистенційною міфотворчістю і життєвим світом, уявити справжні рушійні сили академічних кар'єр так званих радянських науковців. З багатьох сучасних офіційних «агіографій» постає стереотип: за умов тоталітаризму сумирно розвивався вагомий науковий дискурс, дарма що упосліджений та контрольований ідеологічною цензурою та самоцензурою. Раптовий, несподіваний крах СРСР лише номінально скасував ідеологічну тоталітарну спадщину, тим самим пригальмовуючи самозвільнення суспільства, у тому числі й гуманітарної науки через відкриту публічну дискусію і широкий громадський діалог, які завжди віщували і готували революційні зміни. Це виразно засвідчує історія англійської, американської і, насамперед, французької революцій. Натомість в Україні відбулося свого роду «зависання комп'ютера», технічна зупинка операції з фундаментального зуживання важкої спадщини тоталітаризму, притаманних йому репресивних практик. Ось чому сьогодні важливим чинником адекватного розуміння інтелектуальних біографій філософів, левина частка життя яких припала на добу радянської тиранії, є культ деталі, — конкретні сюжети, що їх дедалі важче розгледіти під різноякісними нашаруваннями посткомуністичних десятиліть, утворюваними напругою між полюсами самолегітимації і самозречення. Стилїстика статті Володимира Климчука, яка радше виходить за межі звичного для читачів нашого часопису цехового «соціолекту», виказує в авторові небезстороннього свідка доби й дає можливість зазирнути за лаштунки сцени, що на ній розгорталася драма існування наукової думки за умов несвободи, цензури, ідеологічного нагляду.

© В. КЛИМЧУК, 2012

Нагальні питання сьогоднішнього дня — де моральні авторитети, де національна еліта, де взірці поведінки, де носії тих ідей, які надихають, вселяють надію, кличуть за собою, малюють перспективу майбутнього, нарешті, де самі ідеї? Чи є взагалі на них попит і пропозиція? «Хапок» і «кидок» — це те, що демонструють герої нашого часу в усіх сферах життя. У відповідь — байдужість чи надто кволий опір людей, зневірених у можливості перемін. І ще одна прикмета часу — розвинута до небачених у світі розмірів демагогія.

Тож наступне питання, мабуть, головне для даного тексту — як так сталося? Що передувало цьому стану ентропії й деградації? Що це — нова якість чи продовження того, що було? Відповідь на останнє питання мали б дати філософи, передусім фахівці з марксистської діалектики, а також численні спеціалісти з історичного матеріалізму, політичної економії, наукового комунізму, теорії соціалістичного реалізму, інших дисциплін «єдино вірного та безсмертного вчення», а також наукові авторитети величезного загону істориків КПРС. Як правило, не дають. Із різних міркувань, що й становить центральний компонент їхньої інтелектуальної біографії.

За Голосовкером, ентропія — це «помста духу» [Голосовкер, 1989]. Помста за знищений творчий потенціал — за ненаписані книги, не висловлені думки, спалені рукописи, не започатковані наукові школи, втрачений, украдений, відібраний, змарнований творчий час. Принаймні, так я прочитав цей вираз у його спробі інтелектуальної автобіографії.

«Людина в її людській специфіці завжди виявляє себе (мовить), тобто створює текст (бодай і потенційний). Там, де людину вивчають поза текстом і незалежно від нього, — це вже не гуманітарні науки (анатомія і фізіологія людини тощо)» [Бахтин, 1986: с. 301]. Це слова М. Бахтіна, іншого гуманітарія, який не встиг на останній «філософський пароплав», що відплив на Захід, і цілком закономірно, як більшість його колег, потрапив на потяг протилежного напрямку. Він мав на увазі людей і тексти більш-менш нормального інтелектуального життя, а не того, що розпочиналося з рабфаків, «червоної професури», товариства войовничих безбожників, науково-ідеологічних установ, курсів і шкіл з підвищення кваліфікації. Не гуманітарну науку, яка була повністю підпорядкованою ідеології та політиці й головним жанром якої був донос, у формі публічної критики, відкритої або закритої рецензії, доповідної записки до вищих партійних органів. Останні тексти були замовними й у продукції наукової установи важили набагато більше за монографії або збірки статей. Інакше й бути не могло, якщо зважити на те, що всі наукові й навчальні заклади, а також і видавничі, безвідносно до відомчої належності, були підконтрольні партійно-державному апарату, фінансувалися за рахунок держбюджету, тож у цьому сенсі всі науковці були держслужбовцями.

«Злочин» Бахтіна полягав у тому, що він за доби цілковитого «єдиномислія» та монологізму розробляв теорію діалогу. Розробляв фундаментально, вважаючи двосуб'єктність особливістю гуманітарного мислення, а поліфонізм — органікою духовного життя суспільства. (Його структуралістські та текстологічні спостереження неоцінені навіть сьогодні. Достатньо сказати, що одиницею мовлення він вважав висловлення, а не речення). За такі злочини постраждали Флоренський, Вернадський, Поліванов, Лосєв, Нуцубідзе, Зеров, незчислений їх лік. Більшменш захищеними були молодші, з тих, хто взяв обітницю невігластва (був за доби Середньовіччя й такий орден). Вони також залишили тексти. Мільйони сторінок текстів. Сторінки шаманства й нескінченного повторення мантр. Залишили також учнів і продовжувачів. Адже все у світі є продовженням чогось і все пов'язане з чимось.

Від часів свого перебування в Академії наук я чув, як голова секції суспільних наук і директор Інституту мовознавства з непідробним пафосом, з гордістю заявляв, що він перш за все боєць партії, й таким має бути кожен науковець у своїй галузі. Зазначу, що вищим науковим досягненням самого союзного академіка Білодіда було видання Російсько-українського словника, названого в наукових кулуарах російсько-російським. Та й багато інших вельми поважних діячів науки вважали себе провідниками лінії партії, працівниками ідеологічного фронту. Як писав поет, «мобілізованими і покликаними». У когось, як твердив не менш знаний прозаїк, поклик збігався з велінням серця, а в когось, за моїм власним спостереженням, — не зовсім. Були й інші мотиви служіння. Обійти їх означає втратити предмет розмови про жанр.

Солідний ерудит, що отримав блискучу освіту за часів царського режиму й розпочинав науковий шлях як візантолог, О.І. Білецький у 30-х роках дійшов висновку (річ зрозуміла, висловленого в кулуарах), що настало нове середньовіччя й час записуватись до одного з гуманітарних цехів. Згодом він очолив Інститут літератури АН УРСР, здобув звання українського й союзного академіка. Доклався до відкриття в інституті відділів слов'янських літератур, західної літератури, впровадження нових дисциплін, як, наприклад, текстологія. Але мистецтво його перебування в науці полягало у максимальному можливому уникненні створення і публікації власних текстів.

Не міг він, наприклад, ухилитися від написання вступного «словоблудного» (це також його вислів) тексту до чергової збірки статей про соцреалізм, від затвердження наукових тем на кшталт «Творчість Гесіода і сталінський план перетворення природи». Не міг завадити розгону відділу єврейської філології й, тим паче, відправці його співробітників до концтаборів. Він не брав участі в погромних процесах над націоналістами та космополітами, яким надавали вигляду науково-літературних дискусій

або конференцій. Тут відзначилася молодь, зокрема, і майбутні академіки Шамота, Гончар, Новиченко. Останній здійснив це настільки всупереч своїм учорашнім поглядам і симпатіям, що вже на той час заслужив ім'я перевертня. Виступ, утім, не врятував його самого від репресій. Не рятувало на таких конференціях і самокаяття.

Наукова біографія, творчий шлях, історія поглядів, становлення особистості, публічна поведінка, наукова кар'єра, історія виживання чи наукові досягнення? На чому зробити акцент при написанні інтелектуальної біографії? Чи варто відкривати скриньку Пандори, тобто внутрішній, або духовний, світ радянського науковця? «Антирадянщина» знищувалась на всіх етапах радянського владарювання. А що залишалось? І що посправжньому залишилося?

Можливо, найцікавіше в цій темі — свідоме й несвідоме служіння, дезертирство, симуляції, свята простота та відвертий цинізм, торгівля наукою, самоутвердження через тихий, але все-таки публічний спротив, контрабанду ворожих ідей і таке інше. Апофатична характеристика (ким ти не був) тут важить навіть більше, ніж стверджувальна. Канон апостольського або мученицького життя не прикладається. Секуляризована сповідь була б, на мій погляд, найкращим жанром для інтелектуальної біографії радянського гуманітарія. Проте для сповіді необхідно визначитися з ідеалами та цінностями. (Пригадалося, як запропонував колись одному з журналів розвідку на тему «Сповідь як оповідна форма художньої літератури» й у відповідь отримав дружню пораду — «пити треба менше».)

З часів демонстрації телефільму «Собаче серце» за мотивами повісті М. Булгакова чи не загальником стало захоплення образом булгаківського професора Преображенського. І ніхто не звертає уваги на те, якою ціною він купив науковий і життєвий комфорт, свободу епатажних заяв, з яким монстром перебуває світило науки в таємній змові. Ідеться про фігуру масштабу Леніна, Троцького, Сталіна, може, трошки меншого вождя, але, напевне, не про наївного Цюрупу, якого більше за всіх комісарів ненавидять у глибині душі всі свідомі комуністи. Наголошую, «свідомі» і «у глибині душі». Швондер і Шариков — це лише нещасні діти, а не батьки революції. Принагідно зауважу, що свідомі комуністи точніше та глибше, ніж самі анархісти, засвоїли вислів Ф. Прудона: «анархія — не дочка, а матір порядку». Зрозуміло, порядку нового, докорінно нового, одного з новітніх тоталітарних.

Проте Булгаков оповів сюжет виживання представника однієї з галузей природничих наук. Тієї, в якій комуністичні вожді, будучи матеріалістами, були особисто й кровно зацікавлені на всіх етапах будівництва комунізму. Фізичне безсмертя, омолодження організму за рахунок крові молодих, пересадка органів, винайдення інших геронтологічних рецептів — проблематика, що нею особливо опікувалося керівництво країни з певною користю для науки. Чому б і ні?

Що ж до інших природничих наук, то їхня доля залежала значною мірою від рівня освіти, компетентності, часом просто від примх вождів, а також від поведінки самих науковців, від рівня їхньої лояльності до влади. Нагадаю, що генетика, кібернетика були знищені в зародку, що фізикам було збережено життя в обмін на «бомбу», що прорив у космос здійснювався під орудою колишнього в'язня, мешканця так званої шарашки.

Фаховий розгром чинили народні академіки, зразка Лисенка. Їхні аргументи викликали гучний сміх. Теоретичне обґрунтування розгромам готували філософи, з «наближених», тобто найсвідоміші. І коли звучали їхні аргументи, у залі западала смертельна тиша. Академік Мітін був найактивнішим учасником тих дійств. Я «мав щастя» бачити й чути його в Києві аж у 1980-х роках, коли він вже боровся суто з буржуазною філософією, перебуваючи у штаті відповідного відділу Інституту філософії АН СРСР, а знаменитим він став ще в 1930-х роках під час найгучнішої, найкривавішої та абсолютно порожньої філософської полеміки, що була супроводом нещадної політичної боротьби. І невігласи-безбожники (до яких належав Мітін), і більш освічені «меншевиствующі» ідеалісти (Деборін та інші) вдавалися до відвертого політичного доносу.

А.Д. Сахаров — приклад нелояльної людини. Академік і скільки там герой соціалістичної праці, після публічної заяви щодо прав людини, ураз став антигероєм, був затаврований як дисидент і відправлений на заслання. Слід зауважити, що слово «дисидент» означало те саме, що й «ворог народу» у 30-х роках ХХ століття.

З гуманітарними науками справи були зовсім інакші. Філософія — партійна наука. Це положення вважалося аксіомою. Організаційна належність до партії була обов'язковою умовою праці в цьому цеху. У такому разі її завданням був захист ідеології, рішень, постанов керівного партійного органу. За цією аксіомою трактувалася категорія істини. Незаперечною істиною вважалося марксистсько-ленінське вчення. І не могло бути сумніву, що практика побудови соціалізму є критерієм істини цього вчення. І було багато невисловлених запитань до цієї практики, які успішно закривали саме філософи. І від того було багато брехні й космічних розмірів демагогії. До марксизму запитань не було. Дивує, що немає й сьогодні.

Мені не траплялися роботи, де б партійність прямо називали категорією істини. Але ж я знаю докторську дисертацію під назвою «Партійність як естетична категорія». Належала вона одному суперцинікові і суперспритникові І.О. Дзевєрину. Саме її захист забезпечив йому звання академіка.

Що робила з наукою й науковцями організаційна доленосна прив'язка до партії — предмет окремої розмови. Нагадаю лише, що всі студенти філософського відділення історико-філософського факультету вже на другому курсі були лекторами-пропагандистами, тлумачами лінії партії. Студенти-комуністи інших факультетів університету обов'язково

співпрацювали з КДБ. Мого однокурсника й доброго друга, людину феноменальної пам'яті та рідкісної працездатності Вадима Скуратівського «проробляли» навіть не за крамольні думки, а за те, що багато знає, багато читає, подовгу засиджується в бібліотеках — може вичитати й зайве.

На серйозні вади марксизму вказували ще авторитетні науковці 10-х років ХХ сторіччя. Тут я наведу лише одну думку. Професор Новгородцев передбачав кризу марксизму «як результат його абсолютних претензій» [Новгородцев, 1991: с. 209], тобто як учення «єдиного й абсолютно вірного». Учення, що за певних умов, ним же підготовлених, завдало величезної шкоди всім наукам, особливо гуманітарним.

Визнаю, що марксизм був єдиним вікном у науку. Для людей різних. Усі ми вчилися в одній школі, усі складали заліки й іспити з обсяжних (навіть у природознавців) курсів вчення, складали вступний іспит до аспірантури й кандмінімум перед захистом — тож роздуми про інтелектуальну біографію і скриньку Пандори неможливі поза цим контекстом.

Як у воду дивився учений-правник Богдан Кістяківський, коли писав, що «протоколи» другого з'їзду РСДПР здатні завдати відчутного удару загалом не дуже розвинутій правосвідомості суспільства (див.: [Кістяковський, 1991: с. 134]). Він тоді не знав, що повністю знищать, зокрема, і правову науку. Іван Франко, перекладач «Капіталу», не читавши Леніна, написав, що поступ за Марксом веде до казарми. Семен Франк називав комунізм християнською ерессю. Приблизно такої ж думки дотримувався Микола Бердяєв.

Спробуймо оцінити розвиток історіографії за внеском її найвищих наукових авторитетів — академіків Скаби, Кондуфора, Тронька... Де тексти, окрім облудливого славослів'я про роль партії? Усі дослідники радянського періоду (інші періоди становили мізерну частку в планах наукових установ) категорично заявляють, що нічого не знали про Голодомор. Нічого не чули ані від діда-баби, ані від батька-мама, дядька-тітки чи дорослих сусідів. Історія з білими плямами розміром у десятки мільйонів людських життів. Правильніше — червоними плямами. Заприсягався, що нічого не знав, колишній завідувач відділу ЦК, який очолював комісію з протидії заходам з відзначення 50-річчя Голодомору світовою громадськістю і який, поза сумнівом, тримав на столі не одну купу матеріалів, підготовлених ініціаторами відзначення. Розговорився якимось з одним істориком, який чверть століття викладав в університеті курс історії КПУ. На моє запитання: «Над чим працюєш у науці?», — він відповів, що читає курс про українських меценатів, книгу видав. І додав: «А хто ж краще знається на експлуататорах і глитаях!» То хто краще знається на репресованих, ніж збирач матеріалів і завідувач спецхраном?

А хто ж краще напише про розстріляне або відроджене покоління письменників і науковців, ніж академік, автор колись захищеної дисертації,

опублікованої під назвою «Пафос життєствердження». Інший академік літературознавства необачно визнав, що писав «неправдиві й ненаукові» книги, а коли побачив аспірантське посилання на них, ледь не задихнувся від люти (на сторінках «Критики») (див.: [Інститут літератури, 2003: с. 323]). Одна з тих замовних книг мала назву «Правду не здолати». Це також до роздумів про інтелектуальну біографію. У цьому «славетному» ряду посідає своє місце ще одна дисертація знаного «філолога-теоретика» під назвою «Комуністична партійність як найвищий вияв народності».

Кращими знавцями в мистецтвознавстві (театр, кіно, образотворче мистецтво) були генеральні й перші секретарі. Сучасний фольклор збирав і осмислював безпосередньо КДБ.

Соціальну психологію як науку в Україні започатковував один доктор філософських наук, що на той час було можливим лише з благословення й у спілці з аналітиками того ж таки КДБ. Фактично ж започаткував лише лабораторії, відповідні до завдань компетентних органів. Він — автор підручника «Естетика» і численних недолугих, погромного спрямування статей і виступів з питань кіно. Цей персонаж полюбить нагадувати, що радянська влада зробила з нього, сільського підпаса, професора університету, й до сьогодні він приносить квіти до пам'ятника вождю світового пролетаріату.

На власні очі я бачив, як клеїв з газетних вирізок докторську дисертацію з економіки головний редактор Політвидаву України. Уже в роки незалежності я почув від академіка й заступника директора Інституту економіки, що свій приватизаційний ваучер він, за порадою сусідів, відніс до Укррічфлоту, а про тему докторської дисертації сказав загадково: «макро-економіка».

Теорія і практика права доби більшовицького тоталітаризму розвивалися на основі технологій, що їх ретельно розробив радянський інквізитор, академік Андрій Януарієвич Вишинський. Водночас з усього видно, що істотних зрушень у системі права посткомуністичної України — порівняно з добою процесів 1930-х років — не сталось. Сьогодні доктори наук у суддівських мантиях освячують конституційний і державний переворот, а подеколи впроваджують формулу французького міністра поліції доби Директорії, Першої імперії і реставрації Жозефа Фуше — «була б людина, а стаття знайдеться».

Агресивний обскурантський реферат «Філософські зошити» та «науковці в цивільному» рівною мірою перешкоджали адекватному прочитанню філософської класики, зародженню будь-якої школи, напрямку в сучасному філософуванні. Найвизначнішими академіками були найвищі партійно-державні функціонери: Сулов (перший лауреат наукової премії ім. Карла Маркса), Пономарьов, Ілічов, Федосеев. Чим вони збагатили науку? Хто коли-небудь всерйоз читатиме їхні багатотомні зібрання

творів? А за що ненавиділи М.Л. Гаспарова, С.С. Аверинцева, Вяч.Вс. Іванова, В.М. Топорова? Вони дуже багато знали. А між іншим, саме статті Аверинцева значною мірою зробили науковою подією вихід друком «Філософського енциклопедичного словника».

Самі лише слова «соціалістичний» або ж «радянський» знищували зміст наукових категорій, сенс наукових понять — гуманізм, реалізм, право, економіка тощо. Утворився «новояз» у науці. Трикутник «партія—КДБ—учення» став бермудським трикутником для гуманітарної науки. З такими здобутками в царині духу вступили ми в новий період нашої історії. Дух мститься.

Мені видається, що я добре знаюсь на багатьох визначеннях і характеристиках тоталітаризму (свого часу переклав книгу Ж. Желева «Фашизм»). Чи не найглибші, вважаю, належать М. Поповичу. Особливо влучними є його міркування про тотальне насильство влади над індивідом як рудимент родо-племінного суспільства, монополію одного дискурсу та прагнення знищити всі інші, про «культ убивства й жертви» як супутника «провалу в тоталітаризм», про всеосяжне панування насильства як «засобу спрощеного і примітивізованого вирішення проблем» [Попович, 2007: с. 578—585]. З усім погоджуючись, лише додаю, що панування однієї думки, монополію одного вчення можна називати й монологізмом.

Але варто ж, нарешті, сказати щось і про дійсність та її відбиття у свідомості. Традиційно для марксистів почнемо з економіки. Що було характерним для неї? Рабська, украй неефективна праця, постійний дефіцит на виробництві й у споживанні, розподільча, у тих чи тих формах карткова система постачання, використання «спецконтингенту» як головної робочої сили, насильне примушування до праці з відповідними наслідками, химерні стимули — на зразок грамот і вимпелів замість повноцінних грошей. І так на всіх етапах будівництва комунізму. Крадіжки всього можливого, «несуни», примарні обсяги робіт, злите в канаву для окремих рейсів пальне (практика ледь не всіх транспортних господарств), пияцтво на роботі — явища масові, а не «окремі недоліки» чи «пережитки капіталізму», навпаки — надбання соціалізму. Тут не можна не згадати і сумнозвісну «пляшку», що виконувала функції розрахунку і обміну! А в побуті? По-партійному самокритикувався поет: «Хіба це недолік, що я алкоголік?»

Суцільним недоліком були права та свободи. Глум над людиною. Це найточніша дефініція з усіх характеристик і визначень, статусу людини. Належить вона великому поетові Василю Барці [Барка, 1989]. Про мільйони закатованих, репресованих годі навіть мовити. Згадаймо пропуску та закон про волоцюг — речі, що повертали людину до середньовіччя. Обмеження доступу до інформації. Глум щодо виборчого права. Розстріли несанкціонованих мітингів. Жах андроповських облав. Постійне, до останнього дня владарювання, нарощування силових структур. При цьому —

пісні про вільне дихання й радість в очах. Насильство, страх, брехня керували «імперією зла». До брехні й безмірної демагогії активно долучилася саме гуманітарна наука. Продукувала й, головне, створювала рецепти їх продукування.

Чинився і спротив — гучний, героїчний, саможертвований. Його незаперечним пасіонарним лідером та інтелектуальним авторитетом був Іван Світличний. Чинився і тихий спротив, малорезонансний, але спротив.

Тут я дозволю собі вдатися до самоцитування. По-перше, аби показати власне бачення тієї дійсності, по-друге, аби роз'яснити вжиту дефініцію «тихий спротив», і по-третє, аби виправдати право на критицизм. Наведу фразу з післямови до квазіісторичного, а по суті, великого автобіографічного роману боснійського письменника М. Селімовича «Фортеця»:

«Фортеця — це місце, де чекає на смертний вирок Реміз, за свої заклики до боротьби, куди відводять селян за відмову йти до війська та платити воєнні податки, куди будь-якого дня може спровадити комендант будь-якого жителя міста. Як метафора, вона означає всі види несвободи, замкнені стани людини, логіку антисвіту, формалізований і впорядкований абсурд, обмеження життєвих проявів, безвихідну ситуацію, страх, що паралізує людину, егоїстичну байдужість, згасаючу увагу, відчуження, смерть» [Климчук, 1985: с. 322].

У монографії про творчість болгарського письменника Е. Станева я звернув особливу увагу на зображену ним у параболістичних (тобто псевдоісторичних) романах богомільську, схожу на сатанинську, общину, що так кричуще нагадувала нашу нову соціалістичну спільноту. І в інших працях, як міг, нехай це називається навіть «у рамках дозволеного», виражав глибоке органічне неприйняття тої дійсності. Не ображусь, якщо хтось назве мене органічним антикомуністом.

Розбіжність між словом і ділом, між обіцяним і виконаним, проголошеним і побудованим була настільки разючою, що її не бачив хіба що сліпий. «Ой, не то, ребята!» — на всю країну хрипів Висоцький, і вся країна, навіть на Смоленській та на Орджонікідзе (вона ж у різні часи—Банкова, Царедарська, Треповська, Комуністична, Бісмаркштрассе, знову Банкова), розуміла, що «не те». Приміром, Програму партії 1961 року (ту саму, що її І. Драч з відомих міркувань назвав «сонцеликою») я й тоді, й сьогодні вважав жартом. Сумнівався і сьогодні сумніваюсь — злим чи веселим. За Баркою — «глумливі пророчення».

Чи була та дійсність втіленням у життя вчення чи його спотворенням? Ось питання! Чому так однаково спотворено прочитали марксизм на всіх континентах і материках?

Як усі радянські люди з вищою освітою, я вивчав і конспектував Маркса. Щоправда, завжди без захоплення. Він видавався мені філософом нецікавим, архаїчним. Саме через його завзятий матеріалізм і абсолютне

заперечення світу ідеального, того світу, з якого розпочинається людина. З роками я бачив в його класифікаціях і визначеннях натурфілософські підходи, фізіократію, ігнорування ваги думки, знання, духовності, вирішального значення для прогресу ідеї, творчості, відкриття, заперечення символіки як реальності, редукціонізм матеріаліста, трактування діалектики як накопичення тощо.

Для мене не існує раннього і пізнього Маркса, справжнього і несправжнього, академічного і фольклоризованого. Він таки єдиний і внутрішньо несуперечливий, архаїчний уже для свого часу. І, на мою думку, абсолютно правильно прочитаний творцями нової дійсності. Скажімо, трудодень — логічне, я би сказав, ідеальне втілення його уявлень про субстанцію товару, а ліжко-місце та продуктовий чи промисловий набір — уявлень про потреби й вартості. Боротьбу з відчуженням або обернення методу він розглядає з тих самих редукціоністських позицій.

Стрижем, найбільшою цінністю його наукового надбання, визнаною усіма, є теорія класової боротьби, вчення про революцію та диктатуру. Усе інше — периферія, виправдання цих центральних положень. Мабуть, це перше серйозне фундаментальне теоретичне обґрунтування терору, червоного терору, у світовій науці. Органічне для нігілістської, атеїстичної, червоного кольору свідомості.

Сенс Марксових економічних міркувань полягає у створенні політико-економічного (переважно політичного) поняття «експропріатор», в обґрунтуванні експропріації експропріаторів, права на силове захоплення влади, утримання її будь-яким способом у нічим не обмежений, крім слів «перехідний період», термін. Учення про владу й політичну боротьбу. Суперечливий у поглядах Бакунін, не без підстав вважав Маркса «суперником і заздрісником» Бісмарка [Бакунін, 1989: с. 502]. Картини далекого майбутнього мало цікавили його. Він брав їх з фантазій. Зокрема, з утопії лорда Томаса Мора, що змалював щасливе суспільство, чорну працю в якому виконують слабоумні та злочинці.

Найвизначнішими фігурами «тихого» спротиву були в Києві Андрій Білецький (ерудит, який знав понад 50 мов) та Мирослав Попович. Вони менш за все говорили про розбіжність слова і діла. Вони ставили під знак запитання саме слово, руйнували саме вчення. Руйнували в усному діалозі, який також, за певних умов, треба вважати текстом. Визнаємо ж ми текстами діалоги Сократа.

Наукова біографія Мирослава Поповича — це зразок драми цілої когорти інтелектуалів, заскоченої ідеологічним терором. Адже через ритуальне цитатництво, посилання на марксистські святці купувався квиток у царину публічного академічного дискурсу. Поза внеском мінімальної лояльності щодо бовванів наукового комунізму годі уявити професійне існування «радянського» філософа. Не слід й забувати, що впродовж багатьох років ре-

комендація керівних партійних органів була обов'язковою умовою вступу на філософські факультети. В такий спосіб контролювався доступ до сакральних таємниць тоталітарного режиму. За цих умов Мирославу Поповичу вдалося зберегти автентичний дослідницький інтерес, те, що Ніцше називав інтелектуальним сумлінням. Попович — академік з погляду європейської традиції розуміння цього поняття, тобто автентичний вчений.

За відсутності того типу організаторських якостей, який за радянських часів означав здатність збудувати машину ефективного функціонування «бійців ідеологічного фронту», він відзначається справжнім організаторським талантом — вмінням зберегти інтелектуальний потенціал творчих особистостей. Мирослав Попович також відзначається внутрішньою дисципліною, організованістю, обов'язковістю, що й робить його справжнім директором Інституту філософії — співтовариства яскравих індивідуальностей. І в інших сферах життя він більше сприяє, ніж очолює та керує. Круглий стіл семінару Попович полюбляє більше за лекторську кафедру, тим паче трибуну.

Тепер про тексти, передусім письмові, опубліковані. Він багато та плідно працював у філософському інструментальному цеху, займаючись наукою логікою й логікою науки. Цей його внесок, як і внесок його московського колеги та приятеля Юрія Гастева, давно має, нехай не широке, але ж світове визнання. Тут розкривався й відточувався його аналітичний талант.

Проте Попович завжди залишався філософом у більш широкому значенні — науковцем, що ґрунтовно досліджує питання метафізики, начал світу та сенсу життя, його соціальну організацію, шляхи прогресу. Це була його постійна внутрішня робота багатьох десятиліть. І я вважаю книгу «Червоне століття» разючим наслідком цієї роботи.

За формою, предметом опису вона належить до історіографії, навіть класичної, оскільки канвою оповіді є політичні події, до того ж подані у строгій хронології. Дослідження має епічний розмах. Історія країни аналізується на тлі світової політики, із наслідками та взаємозалежностями. У політичну історію включено значимі явища культурного, економічного, наукового життя. Уся розвідка здійснена на високому рівні політології, культурології, історії науки. Належність автора до філософського цеху відкривається у розширенні та глибині нарисів з історії сучасної філософії, в аналітиці, баченні причинно-наслідкових зв'язків, типології явищ.

Смертельне для більшості радянських філософів перебування у світі політики не стало таким для М. Поповича. Він перебував з нею у стані постійного діалогу. Цей діалог-спротив навіть прислужився йому. Сьогодні М. Попович є одним із кращих сучасних історіографів світу, знавців політичної історії століття, висококваліфікованим політологом.

Інтелектуальна біографія Поповича почасти схожа на таку, як у Зинов'єва, Мамардашвілі, Афанасьєва — його колег і друзів. Але який обсяг реалізації! Яка фантастична працездатність!

Його фундаментальним дослідженням — книгою «Червоне століття», яку, на мій погляд, написано як сповідь обсерватора — дослідника і водночас учасника багатьох подій суспільного, політичного, культурного життя ХХ століття. Водночас книга, можна сказати, є унікальним текстом-спокутою багатьох гріхів, вільних чи невільних, свідомих чи несвідомих цілого покоління мисленників, до якого, безперечно, належить і Мирослав Попович.

Концепція книги «Червоне століття» розкривається через саму назву — історія кривавих режимів і політичних течій та їхнього впливу на всю світову історію. Червоний колір вжито як символ смерті. У суто політичному сенсі він складається з трьох — власне червоного (комуністи), коричневого (фашисти), чорного (анархісти). Генеза в них одна. Вона відбивається у словах «соціалістична» і «робоча», що входять до назв їхніх партій. «Робоча» слід читати як «люмпенська». Блискуче змальовані автором книги психологічні портрети вождів і функціонерів цих партій вказують на органічний зв'язок нігілістичної паракримінальної партійної верхівки з ціннісним світом «люмпена», що його руйнівна енергія була мобілізована задля встановлення більшовицької тиранії.

До найвагоміших сторінок вагомої (майже 1000-сторінкової) книги я відношу саме ті, де розглядається зв'язок «ідеології і політики», «метафізики і політики». А підрозділи з такими назвами присутні в усіх розділах. Одинадцять сторінок «Привидів Маркса» [Попович, 2007: с. 800—811], уміщені майже наприкінці книги, — це на сьогодні найкращі сторінки світового марксознавства. Крізь призму Канта, крізь призму сучасних мисленників, користуючись методами сучасної аналітики, Попович аналізує доробок класика й доходить убивчого висновку — архаїка. Але це має бути лише початком розмови. Бо є ще проблема впливу. Адже кількість видань Маркса у світі у ХХ столітті наближалася до рекорду, який належить виданням Біблії.

У «Червоному столітті» прочитується якнайкраще й інтелектуальна біографія Поповича, тобто історія становлення особистості. Ідеться не про оцінку подій. Про хронологію оцінок. Прочитується вона головним чином у хронологічних деформаціях, порушеннях пропорцій матеріалу, у використанні джерельної бази. Як приклад — книга Джона Рида. Що означає вона для історика революції? Маленький, не вартий особливої уваги документ. А що означав цей репортаж далеких літ для свідомості Поповича, загалом інтелігентів 1960-х років? Подію. Потрясіння у свідомості. Тож і розглядається репортаж у рамках матеріалу середини століття, з виразними акцентами літопису самовидця, з посиленням теоретичної ваги наприкінці книги.

Бентежно і щемно прозвучали в книзі ліричні рядки, які нагадали мені ліричні сторінки американського романіста, великого патріота своєї країни Томаса Вулфа і які покладені в основу праці із загадковою назвою «Немає вороття додому». Бо йдеться про дім буття. Про історичну ріку, вода якої тече і змінюється. На краше чи на гірше?

Нарешті, про громадсько-політичну діяльність Поповича. Він активно сприяв перебудові, був одним із засновників Народного руху України, «Нової України» — найпотужніших суспільно-політичних організацій часів політичної трансформації. Він віддавав їм свій інтелект, свою енергію, допоки вони не перетворилися на розплідник політичних кар’єристів. Сьогодні М. Попович — член опозиційної ініціативи «Першого грудня», цієї спроби негучного, але чутного спротиву, мета якого — сигналізувати про сповзання суспільства у прірву соціальної, політичної та моральної деградації. Участь у численних політологічних конференціях, науково-теоретичних семінарах, сприяння виданню книг — усього не злічити. Про виступи по радіо та на телебаченні — годі й говорити!

Таких людей серед інтелігенції мало. Переважають люди «білого нігілізму». Їх характеризував Розанов як людей «без устремління, без ідеалу, без “майбутнього” у розумінні мрії та взагалі чого-небудь, відмінного від “того, що є”» [Розанов, 1989: с. 211]. До них слід віднести як просто байдух, так і порожніх моралізаторів, інтелектуальних снобів і «пофігістів».

Чи може бути інтелектуальна біографія в людей, які говорять — «я вірив» або «такі були часи». Адже «часи» — це не погода, а людська поведінка й людські вчинки. А що таке віра без сумніву? Безголів’я.

«Білий нігілізм» був асистентом «червоного нігілізму» століття. Тому так важливо писати й говорити про нього сьогодні. М. Попович добре, як ніхто інший, знає, що комунізм і фашизм — дві суміжні кімнати, що найлегша трансформація нашого суспільства — простий перехід з однієї в іншу. Про цю загрозу він буквально волає у своїх численних виступах. І навкруги тиша. А варто дослухатись до голосу справжнього інтелігента.

ДЖЕРЕЛА

- Бакунін М.* Государство и анархия // *Философия, социология, политика.* — М.: Правда, 1989.
- Барка В.* Від автора (Передмова) // *Жовтий князь.* — Нью-Йорк, 1989.
- Бахтин М.* Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках // *Эстетика словесного творчества.* — М.: Искусство, 1986.
- Голосовкер Я.Э.* Миф моей жизни (Автобиография) // *Вопросы философии.* — 1989. — № 2.
- Институт літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.* 1926—2001. Сторінки історії. — К.: Наукова думка, 2003.

Кистяковский Б. В защиту права // Вехи. Из глубин. — М.: Правда, 1991.

Климчук В. Випробування смертю і випробування життям, або боснійський Дон Кіхот. Післямова // Семімович М. Фортеця. Роман.— К.: Дніпро, 1985.

Новгородцев П. Об общественном идеале // Об общественном идеале. — М.: Пресса, 1991.

Попович М. Червоне століття. — К.: АртЕк, 2007.

Розанов В. Русский Нил // Новый мир. — 1989. — №7.

***Володимир Климчук** — кандидат філологічних наук, тривалий час працював в Інституті літератури НАНУ, автор монографій та численних статей із зарубіжного літературознавства. Сфера наукових інтересів — теоретичні проблеми лібералізму, політичні технології тоталітарного і посттоталітарного періодів.*
